



مرور و نقد کتاب

دانشنامه محیط زیست ایران

- دبیران علمی: جلال‌الدین شایگان و گیتی کریم
- ناشر: فرهنگستان علوم جمهوری اسلامی ایران؛ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
- سال انتشار: ۱۴۰۳
- نگارنده: سید مهدی الوانی

دو فصلنامه
بهار و تابستان ۱۴۰۴
دوره ششم، شماره یازدهم



«در حفظ زمین بکوشید و به آن حرمت نهید که او مادر شماست».

نهج الفصاحه، شماره ۱۱۳۰

به راستی زمین مادر ماست، در آن متولد می‌شویم، از مواهب و ثمرات آن بهره می‌گیریم و در آغوش آن آرامش ابدی می‌یابیم و از این رو شایسته احترام و اکرام است و باید مجدانه در حفظ آن بکوشیم. حیات ما با بقای زمین عجین است و سرنوشت زندگی مان با پایداری زمین گره خورده است، اما افسوس و دریغ که در هیاهو و غوغای فناوری و ماشینی شدن، ناسپاسی می‌کنیم و از حفاظت از زمین غفلت می‌ورزیم. بر طبیعت و محیط زیست ستم می‌کنیم و خود را جدا از آن می‌پنداریم و مسلط بر آن، در حالی که ما جزئی از همین طبیعت هستیم و باید در رابطه‌ای متعادل و منصفانه از آن بهره بگیریم و بدان بهره برسانیم. انسان باید از تخریب و بهره‌برداری آزمندانه از طبیعت دست بشوید و خود ناظر و حامی و حافظ طبیعت گردد. سرنوشت انسان و طبیعت، تقدیری یگانه است و انسان برای پایداری و بقای خود باید زمین و طبیعت را پاسداری کند و در حفظ آن بکوشد.

انسان برای غلبه بر بحران زیست محیطی که دچار آن شده است باید نوع نگاه و نگرش خود را

تغییر دهد و با جهان بینی طبیعت‌گرا که عالم وجود را مقدس و خدشه بر آن را گناه می‌داند زندگی تازه‌ای آغاز کند. انسانی که برای رفع عطش مصرف زمین را بی‌رحمانه می‌شکافد و سبب آن را استخراج و نابود می‌کند باید به خود آید و از ارزش‌های راستین به خاطر منافع زودگذر، روی برنتابد. در تفسیر و توصیف طبیعت باید تفسیر مکانیکی از آن را به تعلیق درآوریم و آن را به عنوان یک ساحت قدسی که برای هماهنگی با انسان و در کنار انسان آفریده شده در نظر آوریم و از سلطه‌گری بر آن بپرهیزیم. جان‌پنداری (animism) که همه اجزاء طبیعت را صاحب جان و روح می‌داند، تغییر نگرش نسبت به طبیعت است. همه موجودات روی کره خاکی، نباتات، کوه‌ها و دشت‌ها، سنگ‌ها و صخره‌ها و همه جانوران دارای روح و وجدان آگاه هستند. anima ریشه این دیدگاه است و اولین بار ادوارد تیلور آن را در کتابی تحت عنوان فرهنگ بدوی (primitive culture 1671) به کار برد. وی در آن کتاب به تعارضاتی که بین اصطلاحاً جوامع متمدن و جوامع بدوی رخ داده است پرداخته و این دیدگاه یعنی جان‌پنداری را منشأ حرمت به طبیعت و حفظ آن در قبایل سنتی و کهن دانسته است. احیاء این تفکر و ترویج آن یکی از طرقی است که برای حفظ محیط زیست می‌توان از آن بهره برد و دنیای تکنولوژی‌زده امروز را به مسیری دیگر هدایت کرد.

برای رهایی از وسوسه تکنولوژی و رهاوردهای آن تلاش‌های بسیاری شده است که از آن جمله می‌توان به کتاب بهار خاموش (Silent Spring 1962) راشل کارسون^۲ زیست‌شناس آمریکایی اشاره کرد، وی در این کتاب آثار شوم سموم دفع آفات و سمپاشی‌هایی که نجات بخش قلمداد می‌شدند را بازگو کرده و بهم خوردن شبکه متعادل بین نباتات، حشرات و محیط زیست آنها را نشان می‌دهد. نمونه دیگری از دستکاری تکنولوژیک در چرخه حیات طبیعی زیست انسانی تولید محصولات تراریخته (GMO)^۳ است. در این شیوه یک ژن برون‌زاد به موجود مورد نظر تزریق می‌شود و به آن ویژگی جدیدی می‌بخشد که مثبت تلقی می‌شود. فرضاً محصول کشاورزی که دیگر دچار کرم‌خوردگی نمی‌گردد.

اما این ادعا که تراریخته‌ها موجب بهبودی زندگی انسانی می‌گردد پس از کوتاه زمانی، بی‌اساس بودنش بر همگان روشن شد. ایجاد حساسیت برای مصرف‌کنندگان محصولات تراریخته، امکان مختل شدن نظم طبیعی ژنتیکی و عارضه چنداثری (pleiotropic) مانند رویش علف‌های هرز مقاوم و غیرقابل کنترل در کنار گندم‌های تراریخته، بهم خوردن متابولیسم انسان به علت تغذیه با محصولات تراریخته، از جمله عوارض این دستکاری در طبیعت بوده است.

باید واژه مودی که ابداع انسان برای مقابله با برخی جانوران و گیاهان است از فرهنگ لغت ما حذف شود، چون هر موجودی در این عالم برای کارکردی خلق شده و در این نظم حیات، نقشی ایفا می‌کند که در نگاه تنگ و محدود ما قابل تعریف نیست. آنچه ما مضر تشخیص می‌دهیم در برابر



1- Edward Taylor

2- Rachel Carson

3- Genetically Modified Organism

نفع فردی ما معنی دارد و در کل بی‌معناست. فرضاً گورکن‌ها (Badger) که تا تقریباً یک‌صد سال پیش جانورانی موذی و مخل حیات وحش قلمداد می‌شدند امروزه به اهمیت آنها در پراکنده کردن بذر گیاهان، ایجاد حفره در خاک برای زیست سایر حیوانات پی برده شده و در حفظ آنها تلاش می‌شود. یا کفشدوزک‌ها که حشراتی مضر برای گیاهان تصور می‌شدند وقتی در سمپاشی‌های بی‌رویه از میان رفتند، سفید بالک‌ها، توده‌وار تولید شدند و تنفس را در برخی محیط‌ها غیرممکن ساختند. بنابراین در خط‌مشی‌های زیست محیطی باید بسیار محتاط و دقیق عمل کنیم و نظم طبیعت را محترم بدانیم و عقل هستی را پاس بداریم.

فرانسیس بیکن (F. Bacon) فیلسوف تجربه‌گرای انگلیسی در رابطه با طبیعت جمله حکیمانه‌ای دارد به این مضمون که اگر می‌خواهید از طبیعت بهره بگیرید باید طبق سرشت آن رفتار کنید و با آن نجنگید. به‌عنوان مثال انسان برای استفاده از دریا، به مقابله با دریا برخاست بلکه سرشت دریا که موج بودن و غرق‌کنندگی است پذیرا شد و بر این مبنا به ساخت کشتی توفیق یافت. به گفته او در پی تغییر ماهیت طبیعت و تغییر آن نباشیم بلکه در یک رابطه هم‌زیستی از آن بهره ببریم و آن را همان‌گونه که هست بپذیریم. در این مسیر شناخت طبیعت و موهبت‌های آن گام اول در حفظ و صیانت از آن است.

دانشنامه
محیط زیست ایران
دو فصلنامه
بهار و تابستان ۱۴۰۴
دوره ششم، شماره یازدهم



«دانشنامه محیط زیست ایران» که به همت دبیران علمی جناب دکتر جلال‌الدین شایگان و سرکار خانم دکتر گیتی کریم و جمع کثیری از فرهیختگان این رشته تدوین و تنظیم شده و به وسیله فرهنگستان علوم جمهوری اسلامی ایران و پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی نشر یافته؛ اثری است که همگان را در شناخت محیط زیست و جنبه‌های مختلف آن یاری می‌دهد. دانشنامه مذکور در ۵۲۳ صفحه، حاوی ۱۹۵ مدخل در زمینه‌های گوناگون مرتبط به محیط زیست از نظر علمی و مناطق مختلف ایران، سازماندهی شده است. مجموعه مذکور کلاژی است که در آن مطالب متنوع محیط زیست از آب و خاک و هوا و مطالب اقتصادی و فنی و توسعه گرد آمده و تصویری شامل موضوعات مختلف را به مخاطب ارائه می‌نماید.

ضمن تقدیر از زحمات و کوشش‌های تمامی کسانی که در خلق این اثر سهیم بوده‌اند، شاید اگر مطالب بر اساس یک چارچوب فرضاً در سه بخش آب، هوا و خاک که ارکان اصلی محیط زیست هستند تدوین می‌شد، برای خواننده مفیدتر و قابل بهره‌برداری بهتر بود. در شکل فعلی فرضاً ۴۸ مدخل به موضوع آب پرداخته در حالی که در مورد خاک و هوا سهم بسیار کمی از مطالب در مجموعه گردآوری شده است. یا اگر مطالب در قالب محیط زیست مناطق مختلف ایران تدوین می‌گردید نوآوری خاصی را در برداشت. همچنین در شناسنامه کتاب وعده تصاویر رنگی داده شده در حالی که کلیه تصاویر سیاه و سفید است که انشاءالله در چاپ‌های بعدی این نکته به همراه برخی از لغزش‌های نوشتاری رفع خواهد شد و اثری منقح به علاقه‌مندان و اهل علم و دوست‌داران محیط زیست عرضه می‌گردد.